



TAQLID SO‘ZLAR VA BADIYY MATN: LINGVOKOGNITIV VA ESTETIK YONDASHUV

Yodgorov Jaloliddin Jamolidinovich

(O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD); e-mail: yodgorov202@mail.ru)

Annotatsiya: Ushbu maqolada taqlid so‘zlarning badiiy matndagi lingvopoetik va lingvopragmatik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda taqlid so‘zlarning nasriy matnda ovoz va holat tasvirini yaratishdagi o‘rni, ularning fonetik shakllanishi, semantik xususiyatlari hamda ekspressiv-estetik vazifalari yoritilgan. Shuningdek, taqlid so‘zlarning takroriy va juft shakllari orqali tovush chastotasi, harakat dinamikasi va qahramon ruhiyati ifodalanishi misollar asosida tahlil etiladi. Maqolada Abdulla Qodiriy, Abdulla Qahhor, Tog‘ay Murod, O‘tkir Hoshimov kabi ijodkorlar asarlarida qo‘llangan taqlid so‘zlarning badiiy tasvir kuchini oshirishdagi ahamiyati ochib beriladi. Tadqiqot natijasida taqlid so‘zlarning badiiy nutqda tasviriylik, emotsionallik va obrazlilikni kuchaytiruvchi muhim lisoniy vosita ekanligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: taqlid so‘zlar, undov so‘zlar, lingvopoetika, pragmalingvistika, lingvokognitiv yondashuv, lingvomadaniyat, korpus lingvistikasi, badiiy matn, nasriy matn, poetik imkoniyat, ovozga taqlid, holatga taqlid, mimema, fonetik vositalar, geminatsiya, ekspressivlik, badiiy tasvir, qahramon nutqi, uslubiy xususiyat, semantik tahlil, fonetik qobiq, takroriy taqlid so‘zlar, juft taqlid so‘zlar, tovush chastotasi, lingvistik birliklar, antropotsentrik tilshunoslik, sun‘iy intellekt va til, badiiy idrok, matn poetikasi, o‘zbek nasri.

KIRISH

Dunyo tilshunosligidagi tadqiqotlarda ko‘plab til birliklari qatori undov va taqlid so‘zlarning lingvopoetik, pragmalingvistik, lingvokognitiv, lingvomadaniy va korpus lingvistikasiga xos jihatlarini o‘rganishga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Xususan, bu til birliklarning turli ta’sirlashuvlar (til va tafakkur, til va jamiyat, til va shaxs, til va jins, til va madaniyat va shu kabilar) natijasida inson ongi hamda sun‘iy intellekt o‘rtasida paydo bo‘layotgan tafovutlarni kamaytirish zaruriyati dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Tabiiy va sun‘iy ongning badiiy matndagi undov yoki taqlid so‘zlar bilan shakllangan matnlarni mantiqan hamda mohiyatan tushunishini ta’minlash tadqiqot ishlarining asosiy vazifasiga aylanmoqda. Zero, undov so‘zlarning badiiy matnda inson hissini teran ifodalash imkoniyati va taqlid so‘zlarning borliqdagi ovozli yoki holat tasvirini lisoniy ko‘rsata olish xususiyatlarini tadqiq etish hamda bu birliklarning lingvopoetik imkoniyatlarini nazariy yo

Asosiy qism. Nasriy matnning tuzilishi, tili, turi va poetik imkoniyatlari masalasi filologiyada e‘tibordan tushmay kelayotgan masalalardan biri hisoblanadi. Nasriy matnda boshqa til birliklari bilan bir qatorda taqlid so‘zlar ham muallif niyatiga bog‘liq holda poetik qimmat kasb etishi mumkin. Nasriy matnda qo‘llangan taqlid so‘zlar she’riy matndagidan farqli o‘laroq harakat va holatni batafsil tasvirlash imkoniga ega.



O'zbek tilidagi qars-qurs, g'ovur-g'uvur kabi taqlid so'zlarning ikkinchi qismi tovush kuchining bir xilda emasligini ifodalashga xizmat qiladi. Taq-taq, qars-qars, shildir-shildir kabi taqlid so'zlarda tovush kuchi bir xilda ekanligi urg'ulansa, qars-qurs, g'ovur-g'uvur kabi taqlid so'zlar ikkinchi qismida pasayuvchi xarakterga ega. Juft holda qo'llangan taqlid so'zlarning birinchi qismi odatda so'z yasashda mustaqil qo'llanadi. Bunda juft so'zning birinchi so'zi tovushga taqlidning baland chastotasini ifodalasa, fonetik jihatdan o'zgargan ikkinchi qismi tovushning kuchsiz chastotasini ifodalashga xizmat qiladi. Qars-qurs, chars-churs, taq-tuq, g'ovur-g'uvur kabi. Har ikki komponenti fonetik o'zgarishsiz qo'llangan juft taqlid so'zlarda tovush chastotasi bir xil ekanligi seziladi. Ya'ni tovush bir xilda davom etayotganligi anglashilib turadi. Masalan, taq-taq, g'aq-g'aq shaq-shaq va boshqalar. Badiiy nutqda uchraydigan juft taqlid so'zlar tahlilga tortilganda, shu xususga ham e'tibor qaratish lozim. Masalan, Ashula tugagandan keyin bir nima qars-qars etib ketdi. (A.Qahhor, "O'tmishdan ertaklar")

Misoldan ko'rinadiki, so'zlayotgan qahramon ovozning aynan bir xil va takror eshutilishiga e'tibor qaratgan. Agar ovozlar chastotasidagi farqlilik va turli ovozlar tasavvurini ifodalash niyat qilinganida yuqorida qayd qilinganidek, qars-qurs taqlid so'zi ishlatilgan bo'lar edi.

Quyidagi misollarda ham aynan takrorlanuvchi tovushga taqlid so'zlarning tovush va holat tasviri uchun ishlatilganligini kuzatishimiz mumkin. Masalan, Yel ketma-ket bo'kirar, bunga chiday olmagan shox-shabbalar qars-qars sinar, keksa yog'ochlar g'iyq-g'iyq etib, yolvorish ovozi chiqarar edilar. (A.Qodiriy, "O'tkan kunlar"); To'rt yigit birdan to'rt tarafga shoxlab ketgan, quchoqqa sig'maydigan yong'oqlarga chiqib, uzun xoda bilan qars-qars qoqa berdi. (Oydin, "Yamoqchi ko'chdi"); Anchadan buyon tizimga rahbarlik qilib kelayotganlari mujmal izohlar bilan cheklangan bo'lsa, yangilar "qars-qars" javob berdi, hatto asosli takliflarni o'rtaga tashlaganlari ham bo'ldi. (Gazetadan)

Birinchi misolda shox-shabbalarning sinishi tasvirida "qars-qurs" tovushga taqlid so'zi ishlatilishi lozim edi. Chunki shox-shabbalarning turlicha ekanligi sababli ularning tovushlari ham turlicha bo'ladi. Yozuvchi bu holatni juda yaxshi tasavvur qilgan, chunki bu tasvir muallifi havaskor yozuvchi emas, haqiqiy so'z zargari Abdulla Qodiriydir. Shunday ulug' yozuvchi "qars-qurs"ni emas "qars-qars"ni tanlaganligi e'tiborni jalb qilmay qolmaydi. Bu yerda yozuvchi tabiatning passiv holdagi kuzatuvchisi emas, balki tabiat hodisalarini asar ruhiyatiga singdirishni mahorat darajasiga chiqara olgan so'z san'atkoridir. Bu matnda "qars-qars" sinish hodisasining shiddatini to'la-to'kis yoki aynan ifodalashga xizmat qilgan. Qahramon ruhiyatiga mos ravishda tabiat hodisalariga mos keskinlik va shiddatni muallif "qars-qurs"dan ziyoda "qars-qars" orqali aniq tasvirlash mumkinligini ko'rsatib bergan. Bunda tovush bilan birga holat ham behad tiniq ifodalangan.

Ikkinchi misolda ham ovoz va holatga taqlid so'zning o'ziga xos namunasini ko'rishimiz mumkin. Bunda yong'oqni uzun xoda bilan qoqmoq harakati aynan takrorlangan. Shu bois "qars-qars" taqlid so'zi ham ovoz, ham harakat-holatni ifodalagan.

Uchinchi misolda jonli nutqqa xos holatni kuzatishimiz mumkin, ya'ni yangi kelganlar yuzingda ko'zing bormi demay, ayab o'tirmay, ikkilanmay ma'nolari uchun "qars-qars" taqlid so'zidan foydalangan. Ya'ni xuddi urayotgandek javob bermoq holatini



shunga mos taqlid soʻz bilan ifodalaydi. Tubandagi misolda esa taqlid soʻzning boshqa jihatini koʻrish mumkin:

- E, Xudoni tinch qoʻy! Koʻrmayapsanmi, Xitoyda odamlar chumoliday qirilib yotibdi.
- Yoʻgʻ-e?!

– Odamlar nafas ololmay koʻchalarda yerga tappa-tappa agʻanab oʻlib qolayotgan emish. (H.Abdunazar, “Aravakash”)

Tappa-tappa holatga taqlid qiluvchi mimema boʻlib, birin-ketin, ketma-ket, toʻxtovsiz, birdaniga kabi maʼnolarni ifodalashga xizmat qilgan. Aslida tap soʻzi bir narsaning tepadan pastga qulashi (masalan, tap etib), qattiq jismlarning bir-biriga urilishi natijasida hosil boʻlgan ovozga taqlid qilishni bildiradi hamda takrorlanganda holatni tasvirlashga xizmat qiladi. Ogʻzaki nutqda mazkur taqlid soʻzning tappa-tappa shakli ham faol qoʻllanadi. Yuqoridagi parchada agʻanab qolmoq feʼli bilan birga kelib ogʻzaki nutqqa xoslikni hamda tasvirdagi ekspressivlikni boʻrttirib ifodalash uchun qoʻllangan. Ayni asarda ovozga taqlid qilishning yana bir oʻziga xos holatini kuzatishimiz mumkin:

Ayol esa biroz oʻtib “hiq-hiq” yigʻlay boshladi.

– Olov ichida oʻtirgandekman, aʼzoyi badanim gurullaydi. Boshim gʻarchillaydi, xuddi pichoqni suqib-suqib olgandek... (H.Abdunazar, “Aravakash”)

Mazkur oʻrinda ayol yigʻisini ifodalashda “hiq-hiq” taqlid soʻzidan foydalanilganini kuzatishimiz mumkin. Mazkur oʻrinda hiqillab yigʻlamoq feʼlidan foydalanilganida edi, asosiy eʼtibor yigʻlashga qaratilgan boʻlar edi. Taqlid soʻzni aynan berish orqali yigʻining “ovozi”ga alohida eʼtibor qaratilgan.

Tilimizda xandon otib kulmoq iborasi bor. Bunda kishining kulish holati aniq tasvirlanadi. Biroq “ovoz” eshitilmaydi. Kulishni “ovozlashtirish” uchun qah-qah taqlid soʻzidan foydalaniladi. Bunda kulayotgan odamning ham holati tasavvur qilinadi, ham ovozi eshitiladi: Abduqodir katta koʻk darvoza oldida toʻxtaganda, bir toʻp yosh-yalang, qah-qah urib oʻtib ketdi. – Keldi, dedi u oshnasiga. – Ashulaning sarasini shu yerda eshitasan. (Oʻ.Umarbekov, “Hayot qoʻshigʻi”)

Ayrim taqlid soʻzlar tovushga taqlid qilish uchun ham, holat tasviri uchun ham xoslangan boʻladi. R.Qoʻngʻurov oʻz ishida “...shaftoli loʻq etib oʻtib ketdi”¹ misolini aynan tovushga taqlid qilinganligini taʼkidlaydi. Shuni qayd etish lozimki, loʻq taqlid soʻzi keltirilgan misoldagina tovush bilan aloqalantiriladi. Boshqa oʻrinlarda esa holatga taqlid qilishni ifodalaydi. Masalan, koʻzini loʻq qilib qaradi kabi. Bu holat shu matndagina tovushga taqlid qilish hisoblanib, loʻq etib qaradi, koʻzini loʻq tikmoq kabi birikmalarda ayni soʻz holatga taqlid qilishni ifodalaydi.

Badiiy matnda qahramonlar nutqini aniq va qulay ifodalashda taqlid soʻzlardan keng foydalaniladi. Yozuvchilar taqlid soʻzlardan qahramonlarning nutqini xoslashtirishda yoki tasvir oʻrnidagi tovushlarni ifodalashda keng foydalanadilar: Ibodin soqov iljayib-iljayib tura beradi. “Av-av-av”, deydi: “Endi guzarga boraman. Guzarda qatiq ketadi” Ibodin soqov bir qatiqqa qaraydi, bir Oqpodshoga qaraydi. Lablarini buradi-buradi... hoʻngrab yigʻlab yuboradi. Qatigʻini koʻrsatib-koʻrsatib yigʻlaydi: “Ea-ea-ea”, deydi: “Endi ayamga nima deyman?” (T.Murod, “Otamdan qolgan dalalar”)

¹ Қўнғуров Р. Ўзбек тилида тасвирий сўзлар. – Тошкент: Фан, 1966. – Б. 31.



Yuqoridagi matn parchalaridan anglashilganidek, qahramon soqov va noqulay vaziyatga tushib qolgan. Hayvonlarga xos ovoz chiqarishining zahirida o'sha qiyin vaziyat asosiy omil bo'lsa, nutq qaratilgan shaxslarga nafrat va hayvondek munosabat ta'kidlanadi. Quyidagi misollarda ham taqlid so'zlar nutqning ko'pchilikligini ta'minlashga xizmat qilmoqda: Komissar kuldi. Kulishi g'alati. Xuddi odamni mayna qilgandek "xex-xex-xex" deydi. (O'.Hoshimov, "Tushda kechgan umrlar"); So'zlar juda oson, sodda, yo bir yoki ikki bo'g'inlardangina iborat bo'larkan. Ta, tu, ki, pi... xullas mana shunaqa so'zlar. (X.To'xtaboev, "Shirin qovunlar mamlakati")

O'tkir Hoshimovning "Tushda kechgan umrlar" asarida qahramon kulishini tasvirlashda takroriy taqlid so'zdan foydalangan. Biroq bu taqlid so'zda kuchli kesatq ham ifodalangan, buni yozuvchi mayna qilgandek o'xshatishi orqali ta'kidlagan: – Bolalarga matematika o'rniga Qur'on o'qityapman degin! – Soat To'laganga qarab istehzoli kuldi. – Xex, xex, xex. Ko'rinib turganidek, yozuvchi tovushlarga taqlid orqali qahramon xarakteridagi muhim belgilarni ham namoyon qilgan. Ikkinchi misolda esa ovozga taqlid anglashiladi, biroq taqlid so'z ifodalayotgan so'zlardagi fonetik nomuntazamlilik sabab ma'nosi yetarli darajada anglashilmaydi. Shunga qaramay, ular ham badiiy asarning taqlid so'zlar fondiga aloqador birliklar hisoblanadi. Chunki ijodkorning muayyan badiiy niyatiga xizmat qiladi.

Taqlid so'zlarning fonetik qobig'i badiiy matnda muallif niyatiga ko'ra turlicha shakllangan bo'lishi mumkin. Chunki lug'atlarda taqlid va undov so'zlarning imlosi qat'iy qilib belgilanmaydi. Yozuvchi va shoirlarning badiiy niyati va matn butunligi doirasida farqli holda ifodalanaveradi. Masalan, o'zbek tilining izohli lug'atida uv taqlid so'zi bitta undosh bilan berilgan: "uv taql. s. It, bo'ri kabi hayvonlar chiqaradigan cho'ziq ovozni va shu ovozga o'xshash boshqa narsalar tovushini, jumladan, inson yig'isidagi shu kabi ovozni bildiradi. Uv.. deb kelar bo'ri ovozi. S. Jo'ra. To'sindan dahshatli uv bilan girdibod quyun ularni o'radi. Oybek, O.v. shabadalar. Birga turmayman desangiz, mayli, sudga bering. Biroq men sharmandani kechiring! Men sizning tirnog'ingizga ham arzimayman! Uv!.. S. Siyoyev, Otliq ayol"². Yozuvchi Tog'ay Murod asarlarida mazkur taqlid so'zning qo'sh undoshli yoki qo'sh unli bilan ifodalangan shaklini uchratamiz: Onamiz o'ksib-o'ksib yig'laydi. Onamiz uvv-uvv yig'laydi. (T.Murod, "Otamdan qolgan dalalar"); Yoki: Tashqarida uvv-uvv ovoz eshitila boshladi. Uvv-uvv.

Xuddi shuningdek, lug'atlarda g'uv shaklida yoziladigan taqlid so'z ham badiiy niyatga ko'ra fonetik tarkibi o'zgargan holda qo'llanishi mumkin: Bormayman, kapitan uka, bormayman. Hamma gap shunda! Mana shu quloqlarim osti "g'uvv-g'uvv" etadi. Kim gapirayapti, nimani gapirayapti, farqiga bormayman. (T.Murod, "Ot kishnagan oqshom")

Bu tarzda geminatsiyali qo'llash natijasida tasvir tiniqlashadi, "ovoz" kitobxonga ham aniq yetib boradi. Badiiy nutqda keng qo'llanadigan fonetik usullardan yana biri – geminatsiyadir. "Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati"da mazkur hodisa "qo'sh undoshlik – ikki aynan bir xil undoshli holatning yuzaga kelishi" sifatida izohlanadi. "O'zbek tili tarixiy fonetikasi" o'quv qo'llanmasida esa bu hodisa "qo'shoqlanish" yoki

² ЎТИЛ. – Тошкент: ЎзМЭ, 2006. 2-жилд. – Б. 265.



“ikkilangan undosh” deb yuritiladi. Tabiiyki, har qanday soʻzdagi tovushlarni qavatlab qoʻllayverish mumkin emas.

“Tasviriy soʻzlar predmet va hodisa tovushlarining, harakat va holatlarining shartli ravishdagi ifodasi sifatida maydonga keladi. Oʻzbek tilida tasviriy soʻzlar fonetik shakllanish jihatidan juda boy va rang-barang xususiyatga ega. Tasviriy soʻzlar tovush sistemasining tabiatdagi taqlid qilinayotgan tovush bilan oʻxshashligi borligini inkor qilish mumkin emas”³. Oʻsha ovoznining leksik tovush bilan tasvirlashda, ayniqsa jonli narsalarning ovozi boʻlsa, ijodkor imkon qadar milliy til zaxirasidagi taqlid soʻzlardan foydalanmogʻi darkor. Aks holda taqlid soʻzdagi bir tovushning oʻzgarishi oʻquvchining tasavvuriga nomutanosib keladi va asarning badiiyligiga putur yetadi. Jonli narsalar ovozi lugʻat tarkibimizda salmoqli boʻlib, ular oʻzbek ijodkori uchun yetarlicha: xi-xi-xi, piq-piq, vish-vish, duk-duk, kirt-kirt, shilp-shilp, adi-badi, ak-ak, ang-ang, apshu, bidir-bidir, valdir-valdir, guv, mov, qult, dupur-dupur, kart-kurt, miyav, loʻq, kars-kurs, chi-chi, qult-qult kabi.

Jonli narsalar tomonidan chiqarilgan ovozlarning natijasida vujudga kelgan taqlid soʻzlar yozuvchining makon, zamon, vaziyat tasviri va asar qahramonlariga bogʻliq ovoqli vaziyatlarni yaqqol, oʻquvchini oʻzi guvoh boʻlib turgandek tasvirlashda juda kerakli lisoniy birlik hisoblanadi: Saroy qop-qorongʻu, tinch uyquda, ammo bu tinchlikni saroy otxonasidagi otlarning kart-kurt xashak chaynashlari va atrofdagi xoʻrozlarning qichqirishlariga buzar edilar. (A.Qodiriy, “Oʻtkan kunlar”)

Misolga olingan kart-kurt taqlid soʻzi, asosan, jonivorlarning xashak chaynash paytida chiqadigan tovush hisoblanadi. Yozuvchi bu oʻrinda oʻquvchi tasavvurida karvonsaroyning bir chetida joylashgan, nim qorongʻu, xarobagina otxona tasvirini yaratgan. Kart-kurt ovoznining kuchli eshitilishidan karvonsaroyning katta emasligi, xonalari bir-biriga juda yaqin joylashganligini bilish mumkin. Atrofning sokin va jimligidan otlarning xashak chaynashining ovozlantirilgani otxonadagi otlarni bir maromda xashak chaynayotgan tasvirini ishonarli chiqargan. Shu tasvirlar asosida karvonsaroyni tanishtirayotgan yozuvchiga ergashgan oʻquvchi kart-kurt ovozlari chiqayotgan otxonaga kirganda uning dimogʻiga otxonaning dim va badboʻy hidi uriladi. Yozuvchi oʻz bayonining keyingi qismida xoʻrozlar qichqirigʻini deytik belgisiz bergan. Agar yozuvchi xoʻrozlarning qichqirishini ham qu-qu-qu tarzida ovozlantirib tasvirlaganda ekspozitsiyadagi sokinlikka putur yetar edi: sokinlik tasviri xiralashgan hamda ot va xoʻrozlarning ovozi aralashib ketgan boʻlar edi. Shuningdek, matnda yarim tun tasviri sezilmoqda, xoʻrozlarning yarim tunda paydar-pay sayrashini oʻquvchi tasavvurini xiralashtirib qoʻyadi. Misoldagi kart-kurt taqlid soʻzi oʻzbek zehniyatida mutlaq tasvir yaratish jihatiga ega soʻz hisoblanadi. Bu borada tilshunos I.Arnold shunday yozadi: “Til lugʻat boyligining taraqqiyoti leksik birliklar soni bilan oʻlchansa, leksik birlikning kuchi borliqni kishi ongida qanday tasvirlashi bilan oʻlchanadi”⁴. Yozuvchilarning mahorati ham aynan oʻsha qanday tasvirlashi bilan belgilanadi. Quyidagi misollarga eʼtibor berilsa, leksik birliklarning kuchi va muallif mahorati orqali borliqdagi tovush va holatlarning qay tarzda tasavvur etilishi va tasvirlanishi namoyon boʻladi: [Umarqulning] Vaqt oʻtib, yana darmoni keta boshladi. Ikki-

³ Қўнғуров Р. Ўзбек тилида тасвирий сўзлар. — Тошкент: Фан, 1966. — Б. 46.

⁴ Арнольд И. Лексикология современного английского языка. — М.: ИЛИЯ, 1959. — С. 47.



uch qadam tashlamasdan, guppa-guppa yiqilaverdi (O'.Husanov, "Hayot ishq"); Guppa-guppa yog'ar edi momiq qor, Buncha yengil, buncha oq! (J.Jabborov, "Qor")

Guppa-guppa holatga taqlid qiluvchi mimema bo'lib, o'g'ir narsaning yiqilishi yoki tushishi ma'nosini ifodalashga xizmat qiladi. Aslida gup so'zi bir narsaning tepadan pastga qulashi (masalan, gup etib), qattiq jismlarning bir-biriga urilishi natijasida hosil bo'lgan ovozga taqlid qilishni bildiradi hamda takrorlanganda holatni tasvirlashga xizmat qiladi. Og'zaki nutqda mazkur taqlid so'zning guppa-guppa shakli ham faol qo'llanadi (Masalan, guppa-guppa tushirdi). Yuqoridagi parchada yog'moq va yiqilmoq fe'li bilan birga kelib jonli nutqqa xoslikni hamda tasvirdagi ta'sirchanlikni ekspressiv tarzda ifodalash uchun qo'llangan.

Jonsiz narsalarning chiqargan ovozlari tasvirlagan taqlid so'zlar ham tilimiz qatlamida salmoqlidir: tars-turs, taq-tuq, shaq-shuq, shiq-shiq, gumbur-gumbur, do'p-do'p, g'arch-hurch, qars, tiq, tuk-tuk, baka-baka-bum, bag'-bug', varaq-vara, gurs, jildir-jildir, kirs, paq kabi.

So'z orqali inson katta yutuqni qo'lga kiritdi, bu vosita natijasida uning olami ikkita bo'ldi. So'zga ega bo'lguniga qadar faqat bevosita ko'rinib turgan narsa bilan ish ko'rgan mavjudot tilga ega bo'lishi bilan faqat borliq elementlari bilangina emas, balki bevosita kuzatmagan narsa va hodisalar bilan ham ish ko'ra oladigan bo'ldi⁵. Inson til taraqqiyoti jarayonida jonsiz narsalar chiqargan ovozini aynan lisoniy tovushlantirib, aynan ular bilan ular bog'liq jarayon, holat, vaqt hamda makonni aniq, tiniq va yorqin ko'rsata oladigan darajaga erishdi. Bu xususda S.Mutallibov shunday yozadi: "Tovushga taqlidiy so'zlarning bu xususiyatlari bir tarafdin, bu xil so'zlar tilda o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan maxsus so'z turi darajasida o'rin tutishini anglatadi, ikkinchidan, bu xil so'z turining tildagi iste'mol doirasi nechog'liq kengligini, til boyligida leksika taraqqiysidagi alohida ahamiyatini ham isbotlaydi"⁶. Yozuvchi ham bu boylukdan samarali foydalanib o'z asaridagi voqelikni ishonarli chiqishida ulardan unumli va o'rinli foydalanishi lozim: Qurbonoy xola qo'shnilarni bezovta qilmaslikka so'z berdi. Ishni supurishdan boshlaydigan bo'ldi. Nima qipti: xayol sure-eb supuraveradi. Supurgi "shig'-shig'" qiladi. Bir yo'lakni boshidan oxirigacha supurib bo'lgach, axlatni to'dalaydi. (O'.Hoshimov, "Tushda kechgan umrlar")

Nasriy matnlarda jonsiz narsalarning ham harakatini qo'shimcha izohlar yoki bayonlar bilan izohlagandan ko'ra, shu narsa chiqarayotgan ovozni aynan keltirgan ma'qul. Shig'-shig' taqlid so'zi matndan tashqarida ham biror jonsiz narsalarning harakati natijasida sodir bo'ladigan holatni tasvirlaydi. Yozuvchi ushbu taqlid so'z orqali nafaqat supurgi tasvirini bergan, balki ekspozitsiyaning boshqa jihatlarini ham shu so'zga yuklagan. Bir maromda kelayotgan shig'-shig' ovozini o'qiyotgan o'quvchi bevosita sokin tongni, hali hayotning boshqa harakatlari boshlanmagan pallani ongida tasavvur etadi. Shig'-shig' taqlid so'zini tashkil etgan fonemalardan supurgini xona supurgisi emas, hovli va keng maydonlarni tozalashda ishlatiladigan supurgi tasviri ham gavdalanadi.

Nutqimizdagi istalgan so'z, hozirgi kundalik ma'nosiga ega bo'lishdan oldin, bizni alal oqibat insoniyatning dastlabki so'z yaratish mashaqqatlariga yetaklab boruvchi murakkab

⁵ Лурия А.Р. Язык и сознание. – М.: МГУ, 1979. – С. 37.

⁶ Муталлибов С. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. – Тошкент: ЎзФА, 1959. – Б. 216.



semantik tarixni bosib o'tgan⁷. Natijada, ana shu so'z badiiy asarda yozuvchining o'z maqsadiga to'liq yetishishining asosiy omili bo'ladi: Urgut tog'laridan g'ir-g'ir shabada esib turgan, iliq bahor oqshomi edi... (O.Yoqubov. "Ulug'bek xazinasini")

G'ir-g'ir taqlid so'zi mustaqil tarzda ham ma'lum bir tabiat hodisasini, ya'ni shabada, yelvizak yoki insonga ozor bermaydigan yengil shamol tasvirini ko'rsatadi. Yozuvchi peyzajning aniq tasvirini o'quvchi tasavvurida aks ettirishni xohlagan hamda o'zidagi tabiat tasvirini g'ir-g'ir taqlid so'zi orqali kitobxonga "yuqtirish"ni maqsad qilgan. Agar yozuvchi bu o'rinda shabada esardi, shabada kelardi kabi strukturalardan foydalanganda edi, o'quvchi hayolidagi tabiat tasvirining lisoniy chizgilarida qandaydir chalkash sezimlar paydo bo'lar edi. Bu albatta matnning badiiy qimmatiga putur yetkazadi. Faqat bu g'ir-g'ir ravishi berayotgan ma'noni, ega(shabada)ni yengil sifati bilan izohlab shu ma'noga yaqin tasvirni shakllantirish mumkin: yengil shabada esar edi tarzida.

Tasviriy so'zlarning semantikasi juda ham xilma-xildir. Ularning ba'zilari predmetlarning chiqargan tovushlarini ifodalasa, ba'zilari predmetlarning holat, harakat va tashqi ko'rinishini ifodalaydi⁸. Tilimizdagi ko'plab so'zlar harakat va holatlarni tasvirlash uchun ishlatiladi. Ular ovozga taqlid so'zlar kabi qadimiy bo'lmasa-da, obyektning aynan va qo'shimcha qismlari bilan tasvirlashda muhim o'rin tutadi: dik, lo'q, vij, yilt, lim, liq, alay-balay, alg'ov-dalg'ov, alpong-talpong, apil-tapil, gurros-gurros, qalt-qalt, hang-mang kabi.

Tilshunos olim R.Qo'ng'urovning ta'kidlashicha: "Genetik tomondan obrazli so'zlar ko'proq mustaqil so'zlarga yaqin turadi. Obrazli so'zlardagi tovush komplekslari bilan ular tasvirlayotgan hodisalar o'rtasida aloqa yo'q darajada. Tovushga taqlid so'zlarda esa tovush komplekslari tabiatdagi tovushlarning shartlicha kopiyasi sifatida maydonga keladi. Ular o'zi anglatgan hodisalar bilan bevosita bog'langandir"⁹. Zero, obrazli so'zlar hosil bo'lishida metaforaning o'rni beqiyosdir. Arastu ham metaforani so'zning ko'chma ma'no beradigan ko'rinishi ekanligini va badiiy fikrlashning o'ziga xos vositalaridan biri deb hisoblashini aytadi¹⁰. Bu so'zlar o'quvchi tasavvurida makon hamda joy tasvirini vertikal tarzda aniq va tiniq ko'rish imkonini beradi: ...Erta-indin osmonga motam libosini kiygan bulutlar chiqadi. Yer ustida charx uradi-da, achchiq-achchiq ko'z yoshi to'kadi. Sim-sim yomg'ir yog'adi: to'rt kunlik umrida dunyoga sig'magan, oxir-oqibat jon taslim etgan tabiatga aza ochib, unsiz yig'laydi... (O'.Hoshimov, "Tushda kechgan umrlar")

Sim-sim taqlid so'zi matndan tashqarida ko'proq og'riq, azob yoki tanadagi u darajada kuchli bo'lmagan biror og'riqni ifodalash ma'nosini o'zida jamlaydi. Bu taqlid so'zning ma'nosida cho'ziq va uzluksiz davom etuvchi harakatni ko'rsatuvchi ma'no qirrasini ham mavjud. Yozuvchi bu o'rinda tabiatning yomg'irli, tund manzarasini ko'rsatish uchun ushbu taqlid so'zdan foydalangan. Sim-sim taqlid so'zini qo'llash bilan yozuvchi matndagi bir necha badiiy axborotni bir-biriga singdirib yuboradi: yomg'irni sim-sim yog'ishi simillab og'rigan tana a'zosi va alamdanda to'xtamay to'kilayotgan ko'z yoshiga o'xshatish kabi. Bu vaziyatda sim-sim taqlid so'zi matnning boshqa leksik birliklari bilan grammatik va mantiqiy bog'lana olgan. Bu haqida V.Zadornova yozadi: "Badiiy matnning lingvopoetik

⁷ Абаев В.И. Понятие идеосемантики. Язык и мышление. — М.: МГУ, 1948. — С. 14.

⁸ Қўнғуров Р. Ўзбек тилида тасвирий сўзлар. — Тошкент: Фан, 1966. — Б. 61.

⁹ Shu muallif. Ko'rsatilgan manba. — Б. 29.

¹⁰ Bu haqda qarang: Деметрий Г. О стиле / Античный риторики. — М.: Изд. МУ, 1978. — С. 251.



tahlilida badiiy matndagi til birliklari va ularning turli estetik vazifalari munosabatlari o'ta muhim ahamiyatga ega. Matnning estetik tuzilishida barcha til birliklari qatnashsa-da, undagi eng muhim rolni tilning asosiy birligi bo'lgan va atrofida tilning boshqa birlik va tushunchalari shakllanadigan so'zga tegishlidir"¹¹. Bu o'rinda sim-sim taqlid so'zini simillab ravishdoshiga alishtirilsa ham, shu ma'noga yaqin mantiq sodir bo'ladi, lekin dastlabki tasvir tiniqligi yo'qoladi.

Idrokning fiziologik jihatlarini, ya'ni eshitish yoki ko'rishning ustunligi kabilarni hisobga olsak, yetakchi ko'rish a'zo hisoblanadi. Nominatsiya paytidagi ijodkor (shaxs) tabiiy tarzda obyekt harakatini boshqa bir qator obyekt harakatlaridan ajratadi yoki ovoz xarakteristikasidan kelib chiqib ularni fonetik shakllantiradi. Shu munosabat bilan odamlar va hayvonlarning fonatsiyasini hamda jonsiz tabiatni bildiruvchi so'zlar orasida juda ko'p va bir-biriga o'xshash taqlid so'zlarni uchratishimiz mumkin. Asosiysi, ilm-fan texnikasining rivojlanishi, IT sohalari va sun'iy intellektning taraqqiy etishi va globallasuvi hamda insonning intuitiv hissining tadriji taqlid so'zlar sonini tinimsiz ko'payishiga olib keladi.

Sim-sim taqlid so'zida harakatning sekinlik me'yorini ko'rsatish semasi bo'lsa, uning zid tasvirini ko'rsatuvchi lisoniy birlik lip taqlid so'zi hisoblanadi: Ali Qushchi hovliga chiqishi bilan o'ng qo'ldagi binodan kimdir "lip" etib chiqib, yo'lini to'sdi. (O.Yoqubov, "Ulug'bek xazinasi")

O'TILda lip taqlid so'ziga, 1) tezlik bilan, bir on ichida; 2) ustalik bilan, tezda, osongina ma'nolarida izohlangan¹². Darhaqiqat, lip taqlid so'zi matndan tashqarida harakatning tezligini, kutilmaganligini, qo'qqisdanligini ko'rsatish kabi ma'nolarga ishora qilib turadi. Misoldagi vaziyatda ham yozuvchi ushbu ma'nolarga tayangan holda matn yaratgan. Yozuvchi bayoni asosida voqelikka guvoh bo'layotgan o'quvchi ham bu tez bo'lgan vaziyatni anglab yetadi. Bizningcha, lip taqlid so'zi hilp undov so'zining tarixiy bosqichida vujudga kelgan. Ilgarigi paytlarda erkak yoki ayol kishilarning jadal harakatlari natijasida kiygan choponining pastki qismi yengil hilpillab turgan. Shu harakatdan metaforik tarzda lip taqlid so'zi yasalgan. Bu borada professor N.Mahmudov: "Xalqning dunyoni milliy ko'rish tarzi va idrok intizomi, eng avvalo, shu xalqqa oid olamning lisoniy manzarasida qayd etiladi"¹³, – deb ta'kidlaydi.

Jonli narsalarning harakati natijasida vujudga kelgan taqlid so'zlarning ham nasriy asarlar matnini shakllantirishdagi amaliy jihati ko'p. Milliy tilda sayqallangan bu kabi taqlid so'zlar ham badiiy matnning poetik qiymatini yanada oshiradi. Bundan o'rinli foydalangan yozuvchi o'z o'quvchisi bilan asar qahramonlari harakatlarini lisoniy ko'rinishda tasvirlashda shuuriy bog'lana oladi. Shu o'rinda V.Gumboldt fikrlariga e'tibor bersak: "Har bir tilda til egalarining dunyoqarashi aks etishi xalq ruhi va tili o'rtasidagi munosabat o'zaro zich bog'langanligi, ularni ayro tasavvur qilib bo'lmasligini, til xalqning ruhi, xalqning ruhi esa uning tili ekanini, tillarning xilma-xilligi faqat tovushlarning xilma-xilligi emas, balki har bir millatdagi dunyoni ko'rishning farqliligi natijasidir"¹⁴.

¹¹ Задорнова В.Я. Восприятие и интерпретация художественного текста. – М.: Наука, 1984. – С. 109.

¹² ЎТИЛ. 2-том. – Тошкент: ЎзМЭ, 2020. – Б. 499.

¹³ Маҳмудов Н. Оламнинг лисоний манзараси ва сўз ўзлаштириш // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2015. – №3. – Б. 6.

¹⁴ Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Наука, 1984. – С. 50.



Jonli harakat natijasida yasalgan taqlid soʻzlar koʻproq insonning tana harakatlari natijasida vujudga keladi va ular oʻquvchining taqlidli tasvirni badiiy idrok etishdagi samaradorligi yuqori hisoblanadi. Misol: – Ofarin, ofarin! – deya, boshini sarak-sarak qildi Mamat bobo. (T.Murod, “Yulduzlar mangu yonadi”)

Sarak-sarak taqlid soʻzi asosan feʼl bilan birikib keladi va insonning bosh qismi harakatini metaforik tasvirlashda ishlatiladi. Sarak-sarak yakka oʻzi qoʻllanganda ham taqlid semasi mavjud boʻladi, lekin feʼlsiz taqlid maʼnosida yakuniy tasvir yoʻqdek koʻrinadi. Misoldagi sarak-sarak oʻrnida boshini qimirlatdi yoki boshini u yoq bu yoqqa burdi kabi sintaktik qurilmalar ishlatilganda oʻquvchi ongidagi tasvir xiralashgan boʻlardi. Yoki kitobxon tasvirni sunʼiy yaratilganligini ilgʻaydi va badiiy asarni ishonitirish jihati kamayadi.

Jonli narsalar tomonidan chiqarilgan taqlidli ovozni badiiy matnda joylashda yozuvchining ijodiy erkinligi mavjudki, bunda ijodkor vaziyatning nozik tomonlarini eʼtibordan soqit etmasligi zarur. Badiiy matnga qaysidir maʼnoda tirkalayotgan taqlid soʻz milliy-madaniy tafakkurga zid boʻlmasligi, voqelikning tasvirini koʻrsatishda mantiqiy asosiligi va oʻquvchining bu taqlid soʻzli matnni oson qabullashiga erishishi darkor: Tarashaday qanotlarini yonlariga tap-tap urib, baʼzisi qoʻshni shoxga uchib qoʻndi. (Sh.Xolmirzayev, “Oʻn sakkizga kirmagan kim bor”)

Misolga olingan tap-tap taqlid soʻzi matndan tashqarida asosan biror narsaning yuqoridan pastga tushishi, narsalarning yeqilishi yoki narsalarni bir-biriga urish natijasida chiqargan ovozlariga ishora qiladi. OʻTILda ham bu birlikka shu maʼno-mazmunda izoh berilgan¹⁵. Tap-tap taqlid soʻzining yozuvchi tomonidan qattiq boʻlmagan narsa – qanotga nisbatan qoʻllashida noodatiy tasvir paydo boʻlgan. Tap-tap taqlid soʻzi oʻrnida odatda pat-pat taqlid soʻzi qoʻllanishi kerak edi.

Bu vaziyatda yozuvchining matn yaratishdagi yoki ovozning lisoniy tovush tasvirini koʻrsatishdagi noanʼanaviy yondashuvi koʻrinmoqda. Bizningcha, ushbu taqlid soʻz anglatgan tasvir bilan oʻquvchi tasavvuridagi tasvir oʻrtasida nomuvofiqlik vujudga kelgan.

Bu kabi holatlar haqida G.Xaken yozadi: “Maʼlumki, voqelik real mavjudlikdan iborat, undagi hodisa va predmetlar oʻzaro bogʻliq va bir-birini taqozo etadi. Bu bogʻliqlik ularning miqdoriy va sifat koʻrsatkichlarida, alohida qismlar oʻrtasidagi yaxlitlik va xususiylik munosabatlarida namoyon boʻladi.

Dunyodagi barcha hodisalar doimiy oʻzgarishda, taraqqiyotdadir va bu taraqqiyot bosqichma-bosqich amalga oshadi hamda sifat oʻzgarishlariga sabab boʻladi”¹⁶. Tap-tap taqlid soʻzi ham tilning doimiy taraqqiyoti mobaynida oʻzining sifat koʻrsatkichlarini oshirib, matniy moslashuvi yanada mukammallashishi mumkin.

Tovush va uning maʼnosi oʻrtasida bogʻliqlik borligi aniq, ammo bu aloqaning tabiati kamdan-kam hollarda toʻliq yetarlicha tasvirlangan. Koʻpincha bu haqida faqat taxmin qilish mumkin va aksariyat hollarda biz bu toʻgʻrisida tasavvurga ega emasmiz¹⁷.

Nasriy asarlarda taqlid soʻzlarni shakl va maʼnosiga koʻra xoslangan jihatlari ham uchraydi. Yozuvchi taqlidiy leksemalarni ularning qanday maʼno anglatishiga koʻra turli variantlarda qoʻllashga harakat qiladi.

¹⁵ ЎТИЛ. 3-том. – Тошкент: ЎзМЭ, 2020. – Б. 672.

¹⁶ Хакен Г. Синергетика. – М.: Мир, 1985. – С. 423.

¹⁷ Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: Высшая школа, 1984. – С. 92.



Tilshunos olim R.Qo'ng'urovning yozishicha: "Tovush va ma'no o'rtasidagi bog'liqlik har doim ham yuzaga chiqavermaydi, ovozi-ramziy so'zlar hanuzgacha har qanday til lug'atining ozgina o'rganilgan qatlami bo'lib qolmoqda hamda tadqiqotlar uchun katta qiziqish uyg'otmoqda.

Lingvistik belgining motivatsiyasi, taqlidiylik darajasini eng obyektiv aniqlash faqat ma'lumot beruvchilar bilan ishlash jarayonida, psixolingvistik eksperiment jarayonida fonosemantik tadqiqotlar orqali aniqlash mumkin. Alohida tovushlar va narsalarning muayyan fazilatlarini o'rtasidagi bog'liqlik to'g'risida fikr egalarining so'zlariga ko'ra, so'z obyektning bir turi, u uni ko'proq yoki kamroq, balki mukammal aks ettiradi"¹⁸.

Xulosa. Taqlid so'zlar nasriy badiiy matnning lingvopoetik qurilishida muhim estetik va semantik vazifa bajaruvchi lisoniy birliklardan biridir.

Ular nafaqat tovush va harakat-holatni ifodalash, balki qahramon ruhiyati, muallif munosabati, makon va zamon tasviri hamda badiiy kayfiyatni yaratishda ham faol ishtirok etadi.

Nasriy matnda qo'llangan taqlid so'zlar voqelikni o'quvchi ongida jonli, aniq va ta'sirchan tarzda gavdalantirib, tasvirning tabiiyligi va ishonchliligini kuchaytiradi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, taqlid so'zlarning fonetik shakli, takroriy yoki juft holda qo'llanishi, tovush tarkibidagi o'zgarishlar hamda geminatsiya hodisasi ularning semantik va ekspressiv imkoniyatlarini yanada kengaytiradi. Xususan, qars-qars va qars-qurs kabi birliklarning qo'llanishidagi farq tovush chastotasi, shiddati va ruhiy-emotsional fonni ifodalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, hiq-hiq, qah-qah, g'uvv-g'uvv, shig'-shig', sim-sim kabi taqlid so'zlar matnda tovush bilan birga holat, kayfiyat va hissiy ta'sirni ham mujassamlashtirishi bilan ajralib turadi. Badiiy matnlarda taqlid so'zlardan foydalanish yozuvchining individual uslubi, estetik maqsadi va tasvir mahorati bilan chambarchas bog'liqdir.

Abdulla Qodiriy, O'tkir Hoshimov, Tog'ay Murod, O'tkir Umarbekov kabi so'z san'atkorlari taqlid so'zlarning lingvopoetik imkoniyatlaridan unumli foydalanib, voqelikni kitobxon tasavvurida jonlantirishga erishganlar. Bu esa taqlid so'zlarning faqat yordamchi yoki ikkilamchi birlik emas, balki badiiy tafakkurning muhim vositalaridan biri ekanligini tasdiqlaydi. Shuningdek, taqlid so'zlarning lingvokognitiv va pragmatik xususiyatlari ularning inson tafakkuri, hissiy idroki va nutqiy tajribasi bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi.

Zamonaviy tilshunoslikda, ayniqsa sun'iy intellekt va korpus lingvistikasi rivojlanayotgan sharoitda, bunday birliklarning semantik-pragmatik tabiatini chuqur o'rganish muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Chunki taqlid so'zlar orqali insonning intuitiv idroki, hissiy munosabati va milliy-madaniy tafakkuri namoyon bo'ladi.

Demak, taqlid so'zlar o'zbek badiiy nasrida poetik tasvirning ta'sirchanligini ta'minlovchi, tovush va holatni obrazli aks ettiruvchi hamda matnning estetik yaxlitligini kuchaytiruvchi muhim lisoniy vosita hisoblanadi.

¹⁸ Ашмарин Н. Основы чувашской мимологии (о подражательных словах в чувашском языке). – Казань, 1918; Муталлибов С. Ўзбек тилида товушга тақлид сўзлар // Ўқитувчилар газетаси. – 1956 йил 10 июнь; Худайкулиев М. Подражательные слова в туркменском языке. – Л., 1958; Қўнғуров Р. Ўзбек тилида тасвирий сўзлар. – Тошкент: Фан, 1966; Хакен Г. Синергетика. – М.: Мир, 1985; Назаров Қ. Билиш фалсафаси (иносология). – Тошкент: Университет, 2005; Ҳайдаров А. Бадий тасвирнинг фоностилистик воситалари: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2008; Маҳмудов Н. Оламнинг лисоний манзараси ва сўз ўзлаштириш // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2015. – №3. – Б. 7.



Ularni lingvopoetik, pragmatik va kognitiv jihatdan tadqiq etish o'zbek tilshunosligi hamda badiiy matn tahlili rivoji uchun dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biri bo'lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт, 2019.
2. Абдулла Қодирий. Меҳробдан чаён. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт, 2018.
3. Абдулла Қаҳҳор. Ўтмишдан эртақлар. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт, 2017.
4. Ўткир Ҳошимов. Тушда кечган умрлар. – Тошкент: Шарқ нашриёти, 2020.
5. Ўткир Ҳошимов. Дунёнинг ишлари. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт, 2016.
6. Тоғай Мурод. Отамдан қолган далалар. – Тошкент: Шарқ нашриёти, 2015.
7. Ўткир Умарбеков. Ҳаёт қўшиғи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2014.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2006–2008.
9. Қўнғуров Р. Ўзбек тилида тасвирий сўзлар. – Тошкент: Фан, 1980.
10. Маҳмудов Н. Тил ва тафаккур. – Тошкент: Маънавият, 2012.
11. Арнолд И. В. Стилистика оф Модерн English. – Моссow: Ҳигхер Счоол, 1981.
12. Хумболдт W. вон. Он Лангуаге: Тхе Диверсити оф Human Лангуаге Структуре. – Cambridge: Cambridge Университи Пресс, 1999.
13. Ҳакен Х. Сйнергетикс анд Согнитиве Сйстемс. – Берлин: Спрингер, 2000.
14. Задорнова В. Й. Текст Лингвистикс анд Стилистикс Анали́сис. – Моссow: Наука, 1984.
15. Муталлибов С. Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995.